

Eestlased Rootsi salapolitsei valvsa silma all

Esimese maailmasõja ajal

Kaido Jaanson

Et Esimese maailmasõja aegne Stockholm oli üks igavene luuramise pesa, on ammu, täpsemalt selle sõja enda algusest peale teada. Keskriikide agendid tegutsesid ja intrigeerisid *Entente*'i omade vastu ning kõikide maade agendid püüdsid kavaldada üle üksteist ja Rootsi võime, meenutas hiljem Ameerika Ühendriikide tollane saadik Stockholmis, Ira N. Morris.¹

Näib, nagu oleksid rootslased seda ette teadnud ja selleks varakult valmistunud. 1913. aasta sügisel andis Stockholm poliitsei sõja-väevõimude käsutusse kaks detektiivi. Tuginedes neile moodustati augustis 1914 kindralstaabi alluvuses eriline politseibüroo ülesandega jälgida välismaalasi – *Polisbyrån för övervakande av utlänningar*. Selleks läks kindralstaabi teenistusse veel neli politseinikku, nendest üks oli ka detektiivkomissar. Need kuus politseitöötajat moodustasid asutuse, mis tegeles nii kahtlustatavate inimeste jälgimise kui ka reetmise ja riigi kaitse seisukohalt tähtsate saladuste kaitse valdkonda kuuluvate

küsimuste eeluurimisega.² Nagu näeme, polnud see jõud suur. 1917. aastal, mille kohta on kirjutatud, et toona oli asutus suurim, koosnes büroo ühest kriminaalkomissarist, ühest kriminaalülemkonstaablist ja kaheksast detektiivist.³

Missugused olid selle poliitilise politseibüroo ülesanded, on mõneti ebaselge. Büroo tegutses üksnes siseministri suuliste korralduste alusel, kusjuures ei kohkutud tagasi kahtluseluste isikute kirjade avamise ja telegrammide lugemise ees.⁴ Oma abi ei keelanud ka n.-ö. üldsus. Kui veebruaris 1915 oli Stockholm hotellis “Regina” (kus aprillis 1917 peatus oma läbisõidul Rootsist Lenin ja kus aastail 1917–1918 paiknes Aleksander Kesküla Eesti Büroo) keegi vene alam kohutus Rootsi mereväemundris mehe, ajateenija Knut Ernst Peterssoniga, siis jutustasid portjee, telefonist, jooksu- ja liftipoiss ning koristajad kohusetundlikult kõik, mis teadsid.⁵ Või teadis saksa keelt osanud rootslannast teenija Sofia Wilhelmina Lundkvist rääkida hiljem,

¹ I. N. Morris. Minnen från min ministertid i Stockholm 1914–1923. Stockholm, 1923, lk. 7.

² B. Linden. Polisbyrån för övervakande av utlänningar i riket 1914–1937. – Arkivvetenskapliga studier. Tredje samlingen. Lund, 1961, lk. 111.

³ M. Kubu. Gustav Möllers hemliga polis. En bok om spionaget i Sverige under andra världskriget. Halmstad, Raben & Sjögren, 1971, lk. 18. Ent tundub, et seegi ei jäänud piiriks. 8. märtsil 1918 oli büroos ametis

11 inimest, neist üks kriminaalkomissar, 2 kriminaalülemkonstaablit ja 8 kriminaalkonstaablit. Võrreldes 13. veebruariga 1917 olid koosseisud kasvanud kahe võrra (Riksarkivet (RA), Statens polisbyrå, Korrespondensserien VPM, 1917–1918, E 3: 3).

⁴ M. Kubu. Gustav Möllers..., lk. 18.

⁵ RA. Statens polisbyrå, F 1 A: 1, Dossier rörande utlänningar, politiska ärenden, spioneri m. m.: person-dossier, 1914–1915. Dossier nr. 59.

1917. aastal Fürstenbergide *alias* Ganetskite juures toimunud kahest suuremast poliitilisest koosolekust, ühest neist sellel põhjusel, et ajakirjanduses ilmusid teated, et Fürstenberg on võtnud vastu raha Saksa valitsuselt.⁶ Et fotoasjandus oli juba arenemas, tuli tegelda ka pildistamise jälgimisega. 1916. aastal äratas tähelepanu, et üks Hornsgatanil elav taani kaupmees koos oma naise, Venemaa alama, Tallinnas sündinud Leontine Johanna Rebasega hulkus suvistepühadest kuni septembrini sageli kodust kaugel Vaxholmi kindluse ümbruskonnas, tehes tihti fotosid. Ent pärast seda, kui mõlemad olid üle kuulatud, leiti, et siiski pole alust kahtlusteks, et need pildistamised oleksid olud võõrriigi huvides.⁷

1918. aasta veebruaris vastuvõetud otsuse kohaselt eraldati büroo alates sama aasta 1. märtsist kindralstaabi alluvusest. Büroo ülesandeks jäi endiselt välismaalaste järele vaatamine ja registreerimine. Sellisena lakkas büroo olemast 1937. aastal.⁸ Seega tegi büroo oma arengus läbi mitu etappi ja muundumist, ning kui tõele au anda, siis selle nimetuse, mille all tema fond nüüd Riigiarhiivis eksisteerib, omandas ta alles 1923. aastal.⁹

Mind huvitas büroo tegevus üksnes selle algetapil, kuni aastani 1918. Rohkem kui 90% selle fondi materjalidest olevat välja praagitud, enamasti põhjendusel, et sama informatsioon on olemas ka mujal.¹⁰ Kuid öeldu käib büroo tegevuse kohta kogu perioodi vältel, seega aastail 1914–1937. Ent kindlasti on materjale läinud kaduma meidki huvitavast ajalõigust. Nii näiteks puudub juba esimesest säilikust, mis haarab ajavahemikku augustist

1914 järgmise aasta alguseni ja mis jooksva numeratsiooni kohaselt peaks sisaldama 60 toimikut, mitu numbrit.¹¹

Materjali võib jagada laias laastus kaheks: toimikud ja nn. öömajakaardid (*härbärgerarkort*). Alates sõja algusest, 1914. aasta augustist püüdsid Rootsi võimud pidada arvestust riigis viibivate välismaalaste ja nende liikumise üle. 1916. aasta algul kehtestati ses suhtes ühtlustatud, nn. öömajakaartide süsteem. Kõigi välismaalaste kohta pidid hotellides ja võõrastemajades täidetama kaardid, millele märgiti inimese nimi, sünniaeg, rahvus, sünnikoht, elukutse, kodukoht, saabumisaeg, koht, kust ta saabus, ning hotell, kus ta hetkel oli. Säilinud on kaardid aastaist 1916–1920.¹² Need annavad informatsiooni sellest, kuidas ja kus meid huvitavad inimesed on liikunud. Ent nagu allpool näeme, ei ole büroo silm selles suhtes ulatunud sugugi kõikjale.

Aleksander Kesküla Rootsis

1916. aastal ei ole nende kaartide hulgas Aleksander Kesküla ega tema parema käe, Oskar Elevandi kohta käivaid kaarte, ka mitte Kivi ega Alexander Steini, Kesküla võimalikke varjunimede all.¹³ Mis on ka täiesti tõenäoline, sest juunis 1916 lahkus Kesküla Rootsist¹⁴ ja pole teada, et ta oleks enne järgmist aastavahetust sinna tagasi läinud. Alexander Steini nimelist isikut ei ole registreeritud ka 1917. ega 1918. aastal,¹⁵ mis kindlalt, et Aleksander Kesküla ei kasutanud

⁶ RA. Statens polisbyrå, Korrespondensserien VPM, 1917–1918, E 3: 3. Dossier nr. 781.

⁷ RA. Statens polisbyrå, Korrespondensserien VPM, 1917–1918, E 3: 3. Dossier nr. 820.

⁸ RA. Statens polisbyrå för överbakande av utlänningar i riket; Linden, Polisbyrå för överbakande av utlänningar i riket 1914–1937, lk. 112–113.

⁹ RA. Statens polisbyrå för överbakande av utlänningar i riket.

¹⁰ RA. Statens polisbyrå för överbakande av utlänningar i riket.

¹¹ RA. Statens polisbyrå, F 1 A: 1, Dossier rörande utlänningar, politiska ärenden, spioneri m.m.: person-dossier, 1914–1915.

¹² B. Linden. Polisbyrå..., lk. 113–114; RA, Statens polisbyrå för överbakande av utlänningar i riket.

¹³ RA. Statens polisbyrå, E 6: 5, Härbärgerarkort (poliseringarkort), 1916; RA, Statens polisbyrå, E 6:11, Härbärgerarkort (poliseringarkort), 1916.

¹⁴ K. Jaanson. Eestlane Aleksander Kesküla ja Rahvuste Uniooni III konverents Lausanne'is 1916. aastal. – Akadeemia 2000, nr. 9, lk. 1850.

¹⁵ RA. Statens polisbyrå, E 6: 45, Härbärgerarkort (poliseringarkort), 1917; Statens polisbyrå, E 6: 70, Härbärgerarkort (poliseringarkort), 1918.

Aleksander Keskülale
Saksa võimude poolt
väljastatud reisipass.

Rootsis talle sakslaste poolt mais 1915 sellele nimele välja antud passi, vaid elas ja liikus siin oma nime all.

Ent 1917. aastal on mehed läinud liikvele. 22. veebruaril on kontorist Oskar Elevant saabunud Umeåst Sundsvalli ja lahkunud sealt järgmisel päeval Stockholmi ning 1. märtsil on ta olnud äriasjus Göteborgis.¹⁶ Ent sellega on ta ka piirdunud – 1918. aastast Elevandi liikumiste kohta jälgi pole.¹⁷

“Pealik” on olnud hoopis elavam. Oma 35. sünnipäeva eelõhtul, 20. märtsil on Aleksander Kesküla saabunud Stocksundist Uppsalasse, kus elas hotellis “Gillet”. Uppsalas on ta olnud ligi kaks nädalat, 2. aprillil on ta naasnud Uppsalast Stockholmi ja asunud seal “Grand Hotelli”. Ent nüüd on tal kaasas ka abikaasa Louise Kesküla (sündinud 3. juulil 1894, rahvus – venelane (nagu Keskülal endalgi), sünnikoht – Zürich, amet – proua (*fru*), kodukoht – Dorpat, *Estland*). 16. mail on Kesküla tagasi Uppsalas, tulles Stockholmist, sedakorda koos abikaasaga.¹⁸ Kui mitte varasemast ajast, siis neist Uppsala-külastustest pärines tõenäoliselt Kesküla tutvus Rootsi peapiiskopi Nathan Söderblomiga. Tema esimene säilinud postkaart peapiiskopile, mis kujutab Toompead, on pärit sama aasta 25. juulist, teine, von Baeri ausambast, sama aasta 4. augustist. 10. augustil 1917 lähetas Kesküla Söderblomile käsikirjalise kirja.¹⁹

29. juunil on Kesküla Göteborgis, tulles Trollhättanist. Sel sõidul käis ta ilma abikaasata, ja kui varasemate sõitude puhul on lahter *anmärkning* tühi, siis nüüd on sinna kirjutatud *Studier* – uuringud. 30. septembril on ta koos abikaasaga olnud Stockholmis, tulekukoht on samuti Stockholm, ja peatunud hotellis “Regina”. 9. oktoobril on ta koos abikaasaga asunud “Stockholm Hospitsi”, tulles hotellist “Regina”. Kui seniste kaartide puhul oli rahvusena näidatud venelane (kuid ka juba mais esineb *rysk* kõrval *Estland*), siis alates 9. oktoobrist on nii Kesküla kui ka ta abikaasa eestimaalased (*estländare*). Elukutse on alul *privat* või *privalier*, mida võib mõista kui eraettevõtja, juunis *ekonomist*, oktoobrist alates *nationalekonomie*, mis edaspidi kordub. Sünniaeg 21. märts 1882, sünnikoht Dorpat.²⁰

¹⁶ RA. Statens polisbyrå, E6: 29, Härbärgerarkort (poliseringskort), 1917.

¹⁷ RA. Statens polisbyrå, E 6: 54, Härbärgerarkort (poliseringskort), 1918.

¹⁸ RA. Statens polisbyrå, Härbärgerarkort (poliseringskort), 1917 E 6:35.

¹⁹ Uppsala universitetsbibliothek. Handskrifts- och musikavdelningen (UUB. HM), (koopiate eest olen tänu võlgu Ken Kallingule).

²⁰ RA. Statens polisbyrå, Härbärgerarkort (poliseringskort), 1917 E 6:35.

1918. aastast on kaarte viis, neist tähelepanuväärivamad kaks viimast. 24. juunil saab Kesküla koos abikaasaga Stockholmist Nynäshamni kaudu Visbyse, kus viibis üle kahe nädala, naastes Visbyst Stockholmi 10. juulil. Sõidu eesmärk oli turismireis.²¹ Tõenäoliselt selleks, et igaveseks hüvasti jätta Läänemere ja kodumaaga, mis selle taga, sest ei ole ühtki tõsiseltvõetavat fakti, mis kinnitaks, et Kesküla kunagi hiljem oleks veel Eestis või Skandinaavias olnud. Nagu reedab Kesküla kiri 31. maist 1918 Söderblomile, oli ta Rootsist lahkumise plaane haudunud juba hiliskevadest saadik. Ta kirjutab selles, et ta on Rootsist veel vähemalt kaks nädalat.²² Aega kulub siiski rohkem. Eesti välisdelegatsiooni liikme Ferdinand Kulli mälestuste lehekülgedelt kaob Kesküla kuidagi äkki. Septembri algupoolel on temast veel juttu,²³ siis aga haaravad Kulli uued probleemid ja ta ei nimetagi, mis Keskülalt sai. Arhiivid siin- ja teisel pool Atlandi ookeani võimaldavad asja täpsustada.

17. septembril 1918 on ta koos abikaasaga viibinud veel Stockholmis, peatudes hotellis "Regina"²⁴, ent Kesküla fondist Yale'i ülikooli arhiivis selgub, et nädal hiljem on tema kaasvõitleja Stockholmi päevilt, Oskar Elevant, saatnud talle kirja juba Kristiaaniasse, nagu Norra pealinna tollal nimetati.²⁵

Mida jälgimisvääriliseks peeti

Kaks säilikut annavad mingi ülevaate büroo huviobjektidest. Üks neist koosneb kolmest kladest. Esimene kannab peakirja "Välismaalaste, poliitiliste asjade, spioneerimise jm. kohta käiva päevaraamatu nimeregister, 1914–1929". Selles on alfabeetilises järjekorras kirjas isikud (nii välismaalased kui ka rootslased), sündmused, probleemid (nt. Tööliskongress, Soome poliitilised põgenikud, Soome propagandakirjandus), kes ja mis on tähelepanu pälvinud. Ülejäänud kahe klades on need pikemalt lahti kirjutatud. Neid kladesid analüüsides ei tekita aga küsimusi mitte niivõrd see, mis seal kirjas on, kuivõrd see, mida seal pole. Loomulikult on seal aprillis 1916 Rootsist välja saadetud nn. Buhharini grupp: Moisha (Moses) Aba Dolgolevsky jt.,²⁶ mida seob Eestiga asjaolu, et tõenäoliselt saadeti see välja eestlaste septsusel, nagu seda on kirjeldanud Michael Futrell.²⁷ Ei puudu ka Jakob Fürstenberg, tegeliku nimega Ganetski või Hanecki, poolakas, Lenini lähikondlane, kel oli oluline roll Saksa rahade jõudmisel bolševike organisatsioonini.²⁸ Kirjas on sakslaste propagandaagent Esimese maailmasõja aegses Rootsist, keda küll välja saadetud pole, Max Albert Schiff-Drost,²⁹ ehkki nime õigekiri jätab soovida. On ka Saksa luure resident Stockholmis Hans Steinwachs³⁰ ja prantsuse ajakirjanik Andre Waltz, keda peeti Prantsuse luure

²¹ RA. Statens polisbyrå, Härbärgerarkort (poliseringskort), 1918 E 6: 61.

²² Uppsala universitetsbibliothek. Handskrifts- och musikavdelningen.

²³ F. Kull. Mäsumehi ja boheemlasi. – Esimesi Eesti diplomaate. Tallinn, Eesti Rahvusraamatukogu, 1996, lk. 222–223.

²⁴ RA. Statens polisbyrå, Härbärgerarkort (poliseringskort), 1918 E 6: 61.

²⁵ Yale University Library. Manuscripts and Archives. Kesküla Papers. Group 311, box No. 4.

²⁶ RA. Statens polisbyrå, C 1: 1, Diarier med register, 1914–1929. Kummaline, kuid bolševistliku juhtkonna üks väheheid pärisvenelasi varjus Rootsist juudi nime taha, mida rootslased võtsid ka tõsiselt, teisel märkides, et kasutab ka nime Buhharin (RA. Statens polisbyrå, D 4: 1, Anteckningar rörande "misstänkta" personer. 1910t–1920t).

²⁷ M. Futrell. Northern Underground. Episodes of Russian Revolutionary Transport and Communications through Scandinavia and Finland, 1863–1917, Faber and Faber Ltd, London, 1963, lk. 119–151.

²⁸ Samas, lk. 152–196.

²⁹ I. Schubert. Schweden und das Deutsche Reich im Ersten Weltkrieg. Die Aktivistenbewegung 1914–1918, Bonn, Ludwig Röhrscheid Verlag, 1981, lk. 35, 46–49.

³⁰ M. Futrell. Northern Underground, lk. 121. Märkusest selgub, et Hans Karl Steinwachs on üle kuulatud seoses Rootsi Kopenhaageni saatkonnast saabunud kirjaga. Pole võimatu, et tegu on juhtumiga, kus Saksa alamt Hartwig Ayleri ja Taani kodaniku Edmund Iverseni kahtlustati luuramises Saksamaa kasuks. Selle toimiku puhul on märkimisväärne see, et Steinwachsi ülekuulamisprotokolli ei ole masinal ümber löödud, nagu harilikult tavaks, vaid see on jäänud käsikirja (RA. Statens polisbyrå, Dossierer rörande utlän-

residendiks Stockholmis.³¹ On Soermus, Julius Edward, *violinist, estländsk*, ja ei puudu ka see “kuulsaim eestlanna”³² Hella Maria Wuolijoki, tõsi, rahvuseks “soomlanna” ja seletuseta, miks teda on peetud märkimisväärtiliseks.³³

Puudub aga Aleksander Kesküla, samuti Alexander Stein (nimi, mis oli Aleksander Keskülale sakslaste poolt välja antud esimeses passis³⁴), ei ole ka tema “paremat kätt” Oskar Elevanti. Veelgi enam, puuduvad ka eestlased Jakob Ploompuu, kes käis Stockholmis kaks korda, 1915. ja 1916. aasta algul,³⁵ ning Heinrich Prants, kes oli seal 1916. aasta lõpul,³⁶ pole ka Ferdinand Kulli ega Eesti välisdelegatsiooni liikmeid. Neid ei ole fikseeritud ka öömajakaartidel.³⁷ Puudub ka eraldi nimena Hermann Gummerus, kes juhatas sakslaste ülesandel Soome aktivistide bürood Stockholmis. Büroo ise on kirjas. Kirjas on isegi Ungari sotsialistide informatsioonibüroo. Kuid Kesküla Eesti informatsioonibürood ei ole.

Tõsi, samas fondis on teinegi analoogiline toimik, mis kannab pealkirja “Märkmed ‘kahtlustatavate’ isikute kohta. 1910.–1920. aastad”. Seegi sisaldab andmeid spioonide, väljasaadetute ja muidu kahtluseluste inimeste, nii rootslaste kui ka välismaalaste kohta. Kirje nimistus ütleb (ilma seda asja pikemalt lahti seletamata), et tõenäoliselt on neid “märkmeid” pidanud Robert Paulson. See mustade kaantega paks märkmik pealdisega

“Salajane” pakub meid huvitavas suhtes rohkem. Alfabeetilises järjekorras on kirjas nimed, ilmselt nende omad, keda jälgiti. Nende hulgas ka diplomaatide omi, nt. Venemaa saadik Stockholmis, Hispaania atašee jne., mõnel juures, et Vene agent, ühel isegi, et Rootsi agent. On väljasaadetu Morscha Dolgolevsky, Oskar Elevant, *Ryss kontorist*, on Hermann Gummerus, on ka Alexander Edvard Keskola oma naisega, kirjutatuna täpselt selliselt, kusjuures sünnikuupäev on lähedane õigele, sünniaastana aga antud 1888, seega on mees tehtud kuus aastat nooremaks. Tundub, nagu oleks see kirjutatud kuulmise järgi ja ka siis kaude. Tähelepanu on pälvinud ka keegi Jaekel F. Tallinnast, kelle kohta on märgitud vaid *Postfack Reval* – Postkast Reval.³⁸

Järelikult – ega see Rootsi salapolitsei silm tegelikult nii valvas olnudki. Mis puutub eestlastesse, võib sellisel puudulikkusel olla mitu seletust. Üks võimalikke selgub dokumendist, mis paikneb hoopiski välisministeeriumi fondis. Selle ajakirjanduse ülevaadete hulgas olev 2. detsembriga 1917 dateeritud, kuid allkirjata üheksaleheküljeline *P.M.* annab põhjaliku ülevaate sõdivate riikide, Keskriikide ja *Entente*’i propagandategevusest Rootsis. Dokument lõpeb märkusega, et täielikkuse nimel peaks mainima, et ka suur hulk rõhutatud rahvaid on mõlemalt poolt siia saatnud mitmesuguseid agente, kes jõudumööda arendavad propagandat, nii ajakirjanduses kui ka brošüüre publitseerides. Paljud neist

ningar, politiska ärendena, spioneri m.m.: person-dossierer, 1917, F 1A: 5. Dossier nr. 249) ja üldse tunduvad loo otsad nagu vette kaduvat.

³¹ K. Jaanson. See kummaline eestlane. – Looming 1990, nr. 7, lk. 964. Waltzi vastu oldi palju tõsisemalt meelestatud ja kaalutleti isegi tema väljasaatmist Rootsist (RA. Statens polisbyrå, E 3: 2, Korrespondenserien VPM, 1916–1917. Dossier nr. 465).

³² O. Kruus. Hella Wuolijoki. Virgela, Tallinn, 1999, lk. 5.

³³ RA. Statens polisbyrå, C 1: 1, Diarier med register, 1914–1929.

³⁴ Yale University Library. Manuscripts and Archives. Keskula Papers. Group 311, box No. 3.

³⁵ J. Ploompuu. Kiri Vabariigi eelaegadest. – Tulumuld 1951, nr.1, lk. 44.

³⁶ Suomen Kansallisarkisto (KA), 602:220, Herman Gummeruksen kokoelma.

³⁷ Kokkuvõtlikult ütleksin nende *härbärgerarkortide* kohta, et kuna vaatasin neid läbi üksnes pisteliselt, otsides andmeid ainult mind huvitavate isikute kohta, siis pole võimatu, vaid pigem tõenäoline, et tehes seda tööd *en masse*, võib nendest leida infot muudegi eestlaste ja eestimaalaste liikumiste ja peatumiste kohta Esimese maailmasõja aegses Rootsis.

³⁸ RA. Statens polisbyrå, D 4: 1, Anteckningar rörande “misstänkta” personer. 1910t–1920t. Kirjas on ka Lenin *alias* Uljanow Vladimir Iljitsch, Ryss, Venemaa ajutine president, reisis läbi Rootsi 13. aprillil 1917.

on asutanud propagandabüroosid. Loetelu algab soomlastega, kelle agitatsiooni on nimetatud märkimisväärseks, järgnevad leedulased, poolakad, ruteenid, indialased, egiptlased, armeenlased, juudid jne. Kuid eestlased, nagu muide lätlasedki, selles loetelus puuduvad.³⁹ Ka ei ole Rootsi Riigiarhiivist, välisministeeriumi ega käsitletava büroo materjalide seast õnnestunud leida Kesküla Eesti büroo üllitisi rohkem kui üks, seda jaanuarist 1918.⁴⁰ Ei usu, et ta neid sinna saatnud ei oleks. Saksamaa *Auswärtiges Amt*'i fondis on neid üsna palju.⁴¹ Ja üldse peab Rootsi materjalide kohta nentima, et need on üsna ühekülgised. Ka teisi iseseisvumisliikumisi ei ole peetud jälgimisvääriliseks. Tähele on pandud rohkem suurriike, jälgitud neid, eriti Venemaad. Soome iseseisvuslaste materjalides Helsingis on näiteks kindlasti rohkem tulevikku kui Rootsi välisministeeriumi materjalides,⁴² s.t. selles osas tollasest maailmast, mida Stockholm püüdis jälgida.

Hans Björkegren ja tema "Vene post"

Meid huvitavas suhtes on käsitletavat fondi kasutanud rootslane Hans Björkegren, 1933. aastal sündinud ajakirjanik, kes oli spetsialiseerud Nõukogude Liidule. Aastail 1960–1968 oli ta Põhjamaade ajalehtede ja uudisbüroode korrespondent Moskvast, 1968–1977 Rootsi Telegraafibüroo välisuudiste toimetuse juhataja. Juhtunud varem paaril korral sirvima Hans Björkegreni "*Gandonerna i Narva*",⁴³ suhtusin autorisse kui ajaloolasesse roh-

kem kui umbusklikult. Aine oli mulle tuttav – Rootsi vabatahtlikud palgasõdurid Eestis 1919.⁴⁴ Nimed ka. Kuid Björkegrenil oli reaalne tegelikkus asendatud väljamõelduga. Tegu oli belletristikaga.

1985. aastal ilmunud "Ryska posten" seda kindlasti ei ole. Tekstiga kaasneb küllalt ulatuslik viiteaparaat. Raamat lõpeb peatükiga Aleksander Keskülast ja kannab pealkirja "Unistus Läänemeriirigist".⁴⁵ Kuid rootsi ajalooajakirjas "Scandia" märgib skandinavist Aleksander Kan, et ajaloolaste poolt pole seda teost kunagi retsenseeritud.⁴⁶ Teen seda siin mõne sõnaga ja valdkonna suhtes, mida arvan end hästi tundvat, seega seoses Aleksander Keskülagaga. Björkegreni töömeetod oli kiire: kui faktist jäi puudu, haaras ta fantaasia järele või usaldas liialt mälu, kusjuures see võis teda aga alt vedada. Rootslane on veendunud, et Kesküla elu lõpp möödus Ameerika Ühendriikides, kus ta ka suri. Björkegren rõhutab seda rohkem kui kord.⁴⁷ Kesküla aga ei surnud Ameerikas, ta suri Hispaanias, ja teadmata on, kas ta üldse Ameerikas käiski. Niisama mitu korda rõhutab Björkegren, et Kesküla katkestas suhted sakslastega juba juunis 1916.⁴⁸ Tegelikult sai see teoks üsna täpselt aasta hiljem.⁴⁹ Küll on õige see, et 1916. aasta suvest peale hakkasid Kesküla ja sakslaste suhted tõepoolest halvenema. Raha kohta, mis Kesküla oli sakslastelt saanud, ütleb Björkegren, et 1923. aastal pakkus too seda sakslastele tagasi, kuid ei saanud mingit vastust.⁵⁰ Ta mitte üksnes ei pakkunud, vaid maksis tagasi ja sakslased kinnitasid selle kättesaamist ka kirjalikult.⁵¹ Ei pea paika ka

³⁹ RA. Utrikesdepartementet, 1902 ars dossiersystem. Vol. 1424b. Pressen under världskriget, 1918 mai–juni.

⁴⁰ RA. Utrikesdepartementet, 1902 ars dossiersystem. Vol. 1423. Pressen under världskriget, 1918, jan. 11 – mars.

⁴¹ Das Politisches Archiv des Auswärtiges Amt (PAAA), Secret 11, Varia III, 1, Kesküla und russische revol. Propaganda (K.R.), L249306–L249309, L249315–L249316, L249325–L249327, L249331, L249333–L249336, L249349–L249353.

⁴² KA. 602:65 (Fritz Wetterhoffin kokoelma); 602:88a (Rafael Erichin kokoelma); 602:92 (Edvard Hjeltin kokoelma); 602:220 (Herman Gummeruksen kokoelma).

⁴³ H. Björkegren. *Gandonerna i Narva*. Stockholm, Wahlström & Widstrand, 1981.

⁴⁴ K. Jaanson. Draakoni hambad. Rootsi ja Taani palgasõdurid 1919. aastal Eestis. Eesti Raamat, Tallinn, 1987, lk. 43–76.

⁴⁵ H. Björkegren. *Ryska posten*. De ryska revolutionärerna i Norden 1906–1917. Bonniers, Stockholm, 1985, lk. 312–339.

⁴⁶ A. Kan. Lenin, Branting and Höglund. – *Scandia* 1999, Band 65, Häfte 1, lk. 109.

⁴⁷ H. Björkegren. *Ryska posten*, lk. 331, 338, 365.

⁴⁸ Samas, lk. 316, 335.

⁴⁹ W. Gautschi. Lenin als Emigrant in der Schweiz, Zürich: Benziger Verlag, 1973, lk. 172.

väide, nagu kohtunuks Futrell Keskülaga 1962. aastal.⁵² Nad kohtusid 1961. aastal,⁵³ ent see on juba pisiasi.

Mõnikord on puudus ka lihtsalt toimetajatööst. Esmalt räägib Björkegren, et Rootsi politsei kuulas Aleksander Kesküla teise eestlase Gustaf Paju suhtes esmakordselt üle aprillis 1918, mil Kesküla olevat teinud seal viimase kohta rea paljastavaid avaldusi, hiljem väidab aga, et Kesküla andis oma sõnakuulmatu agendi rootslastele välja veebruaris 1918.⁵⁴ Björkegreni saab uskuda, kui teda kinnitavad teisedki allikad või kui tema andmed sobivad süsteemi, mis on tekkinud teistegi autorite najal. Kuid peab nentima, et Kesküla ülekuulamisprotokoll⁵⁵ on Björkegren refereerinud põhimõtteliselt õigesti. Ka on õige Björkegreni järeldus, et Kesküla tegevus ei pärvinud Rootsi politsei erilist tähelepanu,⁵⁶ nagu on juba selgunud käesolevastki ülevaatest.

Üks võimalikke seletusi on, et Rootsi politsei vähene tähelepanu Kesküla tegevuse vastu oli tingitud viimase headest suhetest Rootsi ohvitseridega, mida rõhutas juba Gummerus.⁵⁷ Kuulati ju eestlane esimest korda üle alles kaks kuud pärast seda, kui politseibüroo, mille ülesandeks oli spioneerimise avastamine, oli kindralstaabi alluvusest ära võetud.⁵⁸ Pole näiteks võimatu, et nii mõndagi ses suhtes läks hauda koos kolonelleitnant Otto Franckega (1872–1945), kes oli noil aastail Rootsi Kindralstaabi välisosakonna juhataja ja kes sellena vastutas sel raskel ja keerulisel ajal luureinformatsiooni kogumise eest.⁵⁹

Kes oli Gustaf Paju?

Kui uskuda Björkegreni, siis olid Gustaf Paju *alias* Hugo Walter (dokumentides ka Walther), Gustaw Beten, pole võimatu, et Gustaf Akkeri, koostöös nii Tsaari-Venemaa ja Rootsi politsei kui ka Saksa luureteenistusega ja osalesid aktiivselt samuti bolševike pörandaaluses transpordiorganisatsioonis.⁶⁰ Kõlab peaaegu nagu GPU süüdistus – et ta on Saksa, Inglise, USA ja Jaapani spioon. Peatükk Pajust nimetab teda rekordagendiks.⁶¹ Selle sisu on fastsineeriv, kuid selle ümberjutustamine viiks meid teemast liiga kaugele ja pealegi vajaks kontrollimist, kus on väljamõeldised, kus tõde, seepärast piirdun sellega, et võtan temalt, mis tundub valalik ja usutav.

Ehkki Björkegren väidab – pole võimatu tekitamaks põnevust –, et Paju on sündinud vahemikus 1875–1882,⁶² sest tunnistas ju Paju ise rootslasest uurijale, et ta tuli ilmale 10. (23.) jaanuaril 1875 Liivimaa kubermangus Pärnumaa maakonnas Kampi (nii vähemalt on kirjas⁶³) külas talupoja Enu (nii on rootslased selle nime protokolli kandnud – pole ka võimatu, et Enn) Paju ja tema abikaasa Marie (sünd. Akker) pojana, ning sedasama sünniaega kasutas ta ka Hugo Walterina. Rootsi ilmus ta veebruaris 1906. Oli vallaline, kirikus arvel. Olevat pidanud Pärnust põgenema, sest andnud 1905. aastal välja ajalehte Võitleja.⁶⁴

22. aprillil 1918 tunnistas Kesküla Rootsi politseile, et 1916. aasta algul oli ta kuulnud eestlasest ajakirjanikust nimega Hugo Walter,

⁵⁰ H. Björkegren. Ryska posten, lk. 339.

⁵¹ Yale University Library. Manuscripts and Archives. Keskula Papers. Group 311, box No. 1, folder No. 7.

⁵² H. Björkegren. Ryska posten, lk. 339.

⁵³ M. Futrell. Northern Underground, lk. 143.

⁵⁴ H. Björkegren. Ryska posten, lk. 317, 336.

⁵⁵ RA. Statens polisbyrå för övervakande av utlänningar i riket, E 3:3, Korrespondensserien VPM 1917–1918. Dossier nr. 811.

⁵⁶ H. Björkegren. Ryska posten, lk. 332.

⁵⁷ H. Gummerus. Jägare och aktivister. Helsingfors, 1927, lk. 192.

⁵⁸ RA. Statens polisbyrå för övervakande av utlänningar i riket.

⁵⁹ J. Åkerman. Otto Francke in memoriam. – Svenska Dagbladet 20.04.1945.

⁶⁰ H. Björkegren. Ryska posten, lk. 373.

⁶¹ Samas, lk. 312–320.

⁶² Samas, lk. 312.

⁶³ Praegu Kampi-nimelist küla Pärnumaa kandis teada ei ole (Kalev Vilgats Kaido Jaansonile 3. ja 8. oktoober 2002).

⁶⁴ RA. Statens polisbyrå för övervakande av utlänningar i riket, E 3:3, Korrespondensserien VPM 1917–1918. Dossier nr. 811.

kes osalevat soomlaste toimetamises õppe-laagrisse Saksamaal, Herman Gummerus olnud see, kes nad kokku viinud ning Walter tunnistanud Keskülale, et tema tegelik nimi on Gustaf Paju. Nende kohtumine oli toimunud seoses bolševike kihutuskirjanduse toimetamisega Venemaale, milleks Kesküla palunud märtsis 1916 abi Gummeruselt ja viimane organiseerinud seda Walteri kaudu.⁶⁵ Olulise osa Gustaf Paju alapeatükist moodustab Aleksander Kesküla ülekuulamine ja ülestunnistus Rootsi politseis. Edasine juurdlus kinnitas Rootsi politseile, et enamik sellest, mida Kesküla Pajust rääkis, oli pidanud paika. ⁶⁶ Björkegren heidab Keskülale ette, et see andis oma agendi, Paju, Rootsi politseile hoolimatult välja.⁶⁷ See võib tunduda nii, kui lähtuda sellest, et Kesküla oli tavaline seikleja ja agent. Kui aga lähtuda sellest, et Kesküla kujutas Eesti tulevikku ette Rootsi koosseisus ja ennast poliitikuna selles riigis, siis võib toimunut võtta ka selliselt, et ta käitus Rootsi võimude ees lojaalse kodanikuna. Sellele viitab muide ka asjaolu, millel juba peatusime – Rootsis esines Kesküla kogu aeg oma nime all ega ole teada, et ta oleks kasutanud sakslaste poolt talle mais 1915 väljaantud passi Alexander Steini nimele. Ja Berliinis, lehitedes Saksa välisministeeriumi vastavaid fonde, ei õnnestunud samuti leida midagi, mis oleks kinnitanud, et Kesküla informeerinuks sakslasi Rootsi siseolukorra ja arengute kohta,⁶⁸ mida Soome aktivistid tegid üsna kergel käel.⁶⁹

Oskar Elevant (foto Georg Elevandi arhiivist).

⁶⁵ KA. 602:220, 40.

⁶⁶ H. Björkegren. Ryska posten, lk. 315–320.

⁶⁷ Samas, lk. 336.

⁶⁸ PAAA. Abteilung A. Geheime Akten betreffend eventuelles Eingriffen Schwedens in den Weltkrieg. Vom 16. Dezember 1914 bis 31. August 1915, Bd. 1; Von 1. September 1915 bis 31. Oktober 1915. Bd. 2; Von 1. November 1915 bis 31. Dezember 1915. Bd. 3.

⁶⁹ PAAA. Abteilung A. Geheime Akten betreffend eventuelles Eingriffen Schwedens in den Weltkrieg. Von 1. September 1915 bis 31. Oktober 1915. Bd. 2, K055076–K055081; Von 1. November 1915 bis 31. Dezember 1915. Bd. 3, K055171–K055178. KA. 602:220 (Herman Gummeruksen kokoelma), 53.

⁷⁰ H. Björkegren. Ryska posten, lk. 332.

⁷¹ H. Erits, E. Kuusik. Aleksander Kesküla inimese ja revolutsionäärina kaasaegsete mälestustes. –

Ajalooline Ajakiri 1999, nr. 3–4, lk. 54.

⁷² H. Björkegren. Ryska posten, lk. 333.

⁷³ Samas, lk. 332

⁷⁴ F. Tuglas. Mälestused, Tallinn, 1960, lk. 371, 373.

⁷⁵ H. Björkegren. Ryska posten, lk. 332–333. Pole võimatu, et see on sama lugu, millest Ferdinand Kull kirjutas seoses 1908. aasta varakevadel Pariisi jõudnud Rudolf Tassaga: “Oma sõbra Elevanti saatel käis ta isegi Skandinaavia pealinnades viiulikontserte andmas, mis aga loomulikult midagi sisse ei toonud.” Ka ihanud Elevant kogu aeg Pariisi jõuda, kuid ei suutnud kunagi sõiduks tarvilikku summat hankida (F. Kull. Mäsumehi, 1933, lk. 103). Teisal on Tuglas täpsustanud, et Elevant suutis Stockholmis sõiduraha kroon-krooni haaval siiski kokku koguda, jõudis aga raudteejaama liiga vara ja astus “vastasolevasse restorani lahkumisnapsi tegema”... Ning kogu eestlaste

Oskar Elevant

Ei ole teada, et Aleksander Kesküla oleks käinud enne 1914. aastat Rootsis või teistes Skandinaavia riikides. Ehkki see pole ka võimalu. Oskar Elevant ilmus sinna kindlasti enne teda. Björkegreni andmetel juhtus see veebruaris 1906. Rootsi võimudele väitis 21-aastane Elevant enda olevat rahvakooliõpetaja Tartust.⁷⁰ See oli õige – Elevant sündis 3. oktoobril 1884 Raadi mõisas.⁷¹ Rootsi politsei kirjeldas teda kui keskmist kasvu, blondi ja siniste silmadega noorukit.⁷² Indrek Taalmaaga “Minu Leninites” see muide suurt kokku ei lähe. Björkegreni andmetel oli Elevantil Stockholmi pagulaskonna hulgas väga halb kuulsus, teda olevat peetud tsaaripolitsei koputajaks, kes hiljem olnud ka Hans Steinwachi palgal.⁷³ Ohranka agendi kuulsust ei teata Elevantil eestlaste seas olevat, pigem on teda iseloomustatud kui veidi lihtsameelset veidrikku. Emba-kumba, kas ta oli niivõrd hea agent, et sellist kahtluskki ei tekkinud, või – ta ei olnudki agent...

Septembris 1909 kohtas Tuglas Elevanti Stockholmis Kungsholmeni linnajaos Bergsgatanil kellegi pagulasest eesti trükiladuja juures. “Nii see trükiladuja kui ka Elevant kuulusid just nende pagulaste hulka, kes olid Helsingi haarangute tõttu sealt Rootsi siirdunud ning püsivalt sinna jäid,” sedastas kirjanik. Agendikuulsust ta ei maini.⁷⁴ Vasturääkivusi on ka Björkegrenil endal. Nii rõhutas

Elevant tema sõnutsi Rootsi politseile, et ta pole sotsiaaldemokraat, mis suhtes aga erines teistest tuntud ohranka agentidest. Ka ei olevat tast jäänud mingeid erilisi jälgi sõjaeelsetesse politseiraportitesse – teada olevat üksnes, et ta tegi reisi Göteborgi kaudu Norrasse.⁷⁵ Ühes Tuglas siiski eksis – püsivalt Oskar Elevant Stockholmi ei jäänud – ta naasis Eestisse ja on maetud kodumaa mulda.⁷⁶ Jälg, mis temast Rootsi maha jäi, on mitu Elevanti Stockholmi telefoniraamatus.

Olukord muutus, kui oktoobris 1914 saabus Petrogradist Stockholmi Marc Michel Koyre, sündinud 1888. aastal Rostovis Doni ääres. Ta käivitas ettevõtte Rossija, mis ametlikult tegeles Venemaale minevate kaupade kindlustamisega, tegelikult aga Koyre pigem varjas oma ebaseaduslikku kaubandustegevust.⁷⁷ Björkegreni järgi kahtlustas Rootsi politsei ettevõtet luuretegevuses, kas Vene või Saksa või isegi mõlema huvides. Oktoobris 1916 saadeti Koyre Rootsist välja, kuid mitte Soome suunas, vaid Malmöst lõuna poole, kontinendile.⁷⁸

Elevant töötas Koyre juures kontoriamentnikuna, tema töökaaslaseks ja võib-olla isegi sõbraks oli seal Jakov Surits,⁷⁹ hilisem tuntud Nõukogude diplomaat.⁸⁰ Björkegreni arvates võib Rootsi politsei huvipuudus Kesküla suhtes olla tingitud sellest, et tema sekretär Oskar Elevant oli nende agent ja koputas ka neile. Igal juhul on Björkegren veendunud, et Elevanti ettekanded Rootsi politseile olid

Prantsusmaa pealinna koloonia ootas teda Pariisi Põhjavaksalis asjatult (F Tuglas. Rahutu rada. Elu- ja kirjandusloolist, Eesti Raamat, Tallinn, 1973, lk. 21).

⁷⁶ H. Erit, E. Kuusik. Aleksander Kesküla..., lk. 55; Georg Elevant Kaido Jaansonile 29. märtsil 2001.

⁷⁷ RA. Statens polisbyrå för överbvakande av utlänningar i riket. F 1 A:3. Dossierer rörande utlänningar, politiska ärenden, spioneri m.m.: persondossierer, 1915–1916. Toimik nr. 159.

⁷⁸ H. Björkegren. Ryska posten, lk. 333, 335, 366.

⁷⁹ Samas, lk. 333.

⁸⁰ Daugavpilsis sündinud Jakov Surits (1882–1952) oli üks neid Nõukogude esimese põlvkonna diplomaate, kes suri normaalselt, mitte vangilaagris. Kuigi on rõhutatud tema lähedasi suhteid Leniniga, täpsustamata, millal need tekkisid, sai tast bolševike partei liige siiski alles 1917. aastal. Diplomaadina esindas ta

Moskvat töepoolest enamasti seal, kus tehti suurt poliitikat – 1918. aastal oli ta tagasi Taanis, edaspidi Afganistanis (1919–1921), Norras (1922–1923), Türgis (1923–1934), Saksamaal (1934–1937) ja Prantsusmaal (1937–1940). Töötanud Teise maailmasõja ajal välisasjade rahvakomissariaadis, oli tema viimane koht suursaadikuna Brasiilias (1945–1947). (A. I. Sizonenko. Polpred SSSR J. Z. Suric. – Novaja i novejšaja istorija 1991, nr. 3, lk. 100–117.)

põhjuseks, miks 1916. aasta märtsis toimunud rahukongressi organiseerinud noorsotsialistide juhid Zäta Höglund, Erik Hedén ja Ivan Oljelund pandi kinni ning bolševikud eesotsas Buhhariniga saadeti maalt välja. Björkegreni arvates oli ka see Elevandi süü, et taanlane Alfred Kruse visati välja sotsialistlikust liikumisest.⁸¹ Mis puutub Höglundi jt. vangistamisse ning nende tegevuse häirimisse, siis oli see kindlasti Kesküla huvides – tegutsesid need ju otse vastupidise eesmärgi nimel kui tema. Sellal kui eestlase eesmärk oli tõmmata Rootsi sõtta Venemaa vastu, nägid noorsotsialistid oma ülesannet selle takistamises. Kuid see jutt, mis Elevandist on säilinud politseibüroos,⁸² ei ole agendi info, vaid tavaline ülestunnistus.

On võimalik ehitada järgmine loogiline skeem, et Aleksander Kesküla, tahtmata määrada oma käsi suhtlemisel Rootsi politseiga, kasutas selleks Oskar Elevanti ja võib-olla ka Gustaf Paju. Nii palju kui teada, tegutses Elevant Kesküla suunamisel.⁸³ Pealegi on ju palju põnevam väita, et see ja see on või oli agent, kui sedastada vastupidist.

Richard Esberg ja Arnold Posti

Andmepuudust tuntud eestlaste suhtes korvavad andmed tundmatute või vähemalt vähemtuntud eestlaste kohta.

Kui ma Rootsi Riigiarhiivis kahele järgmisele järjestikusele toimikule sattusin, arvasin esialgu, et Suur Juhus on need kokku viinud. Lugenud taas üle Eero Medijaise monograafia vastavad leheküljed,⁸⁴ hakkasin selles kahtlema. Ent nii või teisiti markeerivad need Rootsi politseibüroos kõrvuti asetsevad toimikud Eesti ja eestlaste probleemi 20. sajandi esimesel poolel, tegelikult pikemaski ajalises vahemikus. Üks neist kannab numbrit 174 ja käsitleb Richard Esbergi juhtumit, teine on numbriga 175 ja on Arnold Posti kohta. Mõlemad käsitlevad Eesti tollase Stockholmi esinduse töötajaid.

27. jaanuaril 1894 Haljalas Mikkel Esbergi pojana sündinud arhitektuuritüdeng Richard Esberg ei teinud saladust, et ta vihkab vene-lasi, ent eitas siiski sakslaste heaks luuramist, küll aga tunnistas, et kui Eesti vallutataks sakslaste poolt, läheks ta kohe koju Eestisse. Kuid Esbergist neli aastat noorem rootslasest kontoriametnik Karl Gustaf Flodin tunnistas, et Esberg on talle usaldanud, et kuigi ta on Vene alam, tegutseb ta Eestimaa vabastamise heaks vihast venelaste vastu ning töötab

⁸¹ H. Björkegren. Ryska posten, lk. 334.

⁸² RA. Statens polisbyrå för övervakande av utläningar i riket. F 1 A:3. Dossierer rörande utläningar, politiska ärenden, spioneri m.m.: persondossierer, 1915–1916. Dossier nr. 159.

⁸³ Futrellist võib jääda vastupidine mulje. Nimelt väidab ta, et Saksa ariivis on mõned Elevandi kirjad, mille sattumisest sinna polevat ka Kesküla midagi teadnud. (Micael Futrell. Nothern Underground, lk. 143). Kuid Futrelli järeldus on ennatlik – tutvumine allikatega kohapeal kinnitas, et need kirjad olid Elevandi tagant pihta pandud Saksa agendi poolt. (PAAA. Geheime Akten betreffend den Krieg 1914. Unternehmungen und Aufwiegungen gegen unsere Feinde in Russland, besonders in Finland und den russischen Ostseeprovinzen. Bd. 10. Vom 11. November 1915 bis 31. Dezember 1915, lk. 160–165.) Futrellil oli kas olnud kiire või oli ta selle unustanud või jätnud tähele panemata. Seega ei kinnita nende kirjade olemasolu mingite Saksa võimude ja Elevandi otsekontakte, millest Kesküla polnuks teadlik, ega seda, et Elevant tegut-

senuks iseseisvalt. Midagi ei kinnita ses suhtes ka järgmine fakt. Avanud detsembris 1999 Soome Rahvusarhiivis Fritz Wetterhofi fondi esimese säiliku, oli esimene asi, mis minu kätte sattus, taskuraamat ja selle esimesel leheküljel Oskar Elevandi aadress Stockholmis (Upplandsgatan 39 III). Seda üsna väärikas naabrus – samal leheküljel olid veel *prins* Max, tõenäoliselt Max von Baden (1867–1919), hilisem keiserliku Saksamaa viimane riigikantsler, hertsog Adolf Frederik, krahv Taube, Rootsi saadik Berliinis kuni aastani 1916, Hans Steinwachs, Saksa luure resident Stockholmis (KA. 602:65, 1. kansio). Bukett missugune! Ent sellest järelduvaid jälgi tuleks ajada juba Soome Sõjaajalooarhiivis, kus paikneb enamik Wetterhofi materjale. Pole ka võimatu, et mingisuguse vastuse võiks saada neist Elevandi 1919. aastal kirjutatud kirjadest Keskülale, mis ootavad Yale'i ülikooli raamatukogus oma lugejat. Kuid see viiks meid ka teemast eemale.

⁸⁴ E. Medijainen. Saadiku saatus. Välisministeerium ja saatkonnad 1918–1940. Eesti Entsüklopeediakirjas-

sakslaste sõjalise luure kasuks Venemaa vastu. Esberg olevat teinud Flodinile ettepaneku sõita Venemaale sakslaste heaks luurama. Dokument oli koostatud 22. novembril 1916.⁸⁵

Esbergist paar aastat vanema, 22. aprillil 1892 Tallinnas sündinud Arnold Mihhailovitš Posti motiivid olid diametraalselt vastupidised Esbergi omadele – tema vihkas sakslasi. Toimik tema kohta oli koostatud paar kuud varem, 5. septembril 1916. Kaupmees Posti oli Volta tehase esindaja Stockholmis ja ta elas proua Welini pansionaadis aadressil Skepparegatan 27, kus tal oli ka kontor, milles töötas kaks inimest. Ta tegutses koos soomlase Anders Waldemar Waseniusega (sünd. 1879), kes samuti vihkas sakslasi.⁸⁶

1919. aastal ristusid mõlema mehe eluteed Eesti Vabariigi Stockholmi konsulaadi teenistuses, kust Postit hakati peatselt Eesti võimude endi poolt lahti kangutama.⁸⁷ Pole aga võimatu, et nende usaldamatuse taga on Rootsi politseibüroos Posti kohta säilinud materjalid. Saadetud Rootsist 5. oktoobril 1917 välja, oli Posti küll sama aasta 30. novembril saanud loa tagasi tulla,⁸⁸ kuid oli ka 1921. aastal üks neist neljast eestlasest Stockholmis, kelle viibimist Rootsi riigis peeti soovimatuks või kes pidid olema erilise järelevalve all.⁸⁹ Usaldus tema suhtes ei olnud taas-

tunud ka 1928. aastaks ja tundub, et järelevalve tema üle jätkus.⁹⁰ Esbergi suhtes selliseid materjale ei läinud korda avastada.

Harri Kuusik

30. märtsil 1918 ilmus Rootsi pealinna Vene alam, senine kaardiväerügemendi leitnant, kes peatus hotellis “Pallas” Klarabergsgatanil. Ta kuulati üle sama aasta 8. aprillil. “Puhastades” säilinud protokollid rootslaslikest kõrvalekalletest (Kusec, Kusic), võib öelda, et tegu on Harri Karl Kuusikuga, kes oli sündinud 1. juulil 1890 Tartus advokaadi perekonnas, viibinud Šveitsis, Saksamaal, Austrias, Belgias ja Itaalias ning õppinud juurat Tartus ja Peterburis, lõpetanud viimases kohas ülikooli. Ilmselt on protokollis tegu veaga, sest vaevalt ta tegi seda 15aastaselt. Seejärel olevat ta võetud sõjaväeteenistusse. Järgmine ajaline tähis ongi märts 1916, mil ta olevat saadetud Torneasse passe kontrollima, tõsi, kommentaariga, et “pärast revolutsiooni”.

1917. aasta sügisel sai Kuusikust Torneå passikontrolli ülem, kuna tema sõnutsi ei jätkunud bolševikel endil kirjaoskajaid inimesi.⁹¹ Kuigi rootslaste teada oli ta omal ajal olnud ka *chef för spioneriet i Torneå*,⁹² siis

tus, Tallinn, 1997, lk. 58–60. Minus ei tekita kahtlust, et siin nimetatud Espergi näol on tegu Esbergiga.

⁸⁵ RA. Statens polisbyrå, F 1 A: 3, Dossier rörande utlänningar, politiska ärenden, spioneri m. m.: person-dossierer, 1915–1916. Dossier nr. 174.

⁸⁶ Samas, dossier nr. 175.

⁸⁷ K. Jaanson. Kodanliku Eesti ja Skandinaaviamaade suhted aastail 1917–1925. Tartu, 1975 (käsikiri), lk. 81.

⁸⁸ RA. Statens polisbyrå, Korrespondensserien VPM, 1917–1918. E 3: 3. Dossier nr. 2532, P. M. till utlänningsexpeditionen.

⁸⁹ RA. Statens polisbyrå, Korrespondensserien VPM, 1917–1918. E 3: 3.

⁹⁰ RA. Statens polisbyrå, Korrespondensserien VPM, 1917–1918. E 3: 3. Dossier nr. 2532, P. M. till utlänningsexpeditionen.

⁹¹ RA. Statens polisbyrå. Dossierer rörande utlänningar, politiska ärendena, spioneri m. m.: person-dossierer. 1917–1918. F 1 A:10. Dossier nr. 345.

⁹² RA. Statens polisbyrå. E 2: 1, Korrespondensserien, 1915–1919. Rootsi politsei andmetel oli Kuusikut ho-

tellis külastanud Vene kindral Gysser ja talle oli helistanud Stockholmi linnapea Carl Lindhagen. Kindral Gysser oli täiesti olemas. Mõni nädal varem, täpsemalt 19. veebruaril 1918 oli Rootsi saadik Petrogradis, Brändström taotlenud talle Vene kindralstaabi nimel *agreement*’i Venemaa sõjaväeatašeen, sest kindralstaap ei tahtnud bolševistliku valitsusega sidet omada. Brändström märkis seejuures, et kindral Gysser on varemgi Rootsit külastanud (RA, Utrikesdepartementet. 1902 års dossiersystem. Främmande diplomater. Ryssland Vol. 995b. Gysser). Selle dokumendi puhul meenus mulle, et olin politseibüroo materjalides seda nime kohanud varemgi, kuid siis jälgitavana. Paraku ei osanud ma siis sellele tähelepanu osutada ega registreerinud seda, kuid taasleida mul seda ka enam ei õnnestunud. Carl Lindhageni lugu on tõsisem – tol ajal kuulus see mees veel pahempoolsete sotsialistide hulka ja oli seega tihedates sidemetes bolševike partei juhtkonnaga. Jaanuaris 1918 oli ta olnud Petrogradis, kus kohtus ka Leniniga.

1918. aastal ei huvitanud neid mitte niivõrd see, et ta oli olnud luurešeff, vaid et ta poleks bolševik. Kuusik kinnitas, et pole ei seda ega midagi lähedastki. Seda pidid suutma kinnitada ja tõestada kõik, kellele ta viitab, ja nimetatute seas olid ka Soome senaator Jonas Castrén ja Soome saadik Petrogradis Carl Enckell, kelle nimed olid protokollis punase pliiaitsiga alla tõmmatud. Ilmselt jäid uurijad seletusega rahule, sest seda protokollit pole vaevutud masinal ümber lööma.⁹³

Julius Edward Soermus

Eduard Sõrmuse tee Nõukogude Venemaale 1919. aastal polnud nii sirge, nagu võib jääda mulje Harri Kõrvitsa raamatust – et Inglismaalt tapiga otse Soome.⁹⁴ Tema teekond kulges läbi Rootsi, kus teda 19. veebruaril kuulas üle konstaabel Bengtsson. Selle kaheleheküljelise protokollit suurema osa moodustab küllalt täpne ülevaade Sõrmuse varasematest liikumistest ja kontsertidest Euroopas – kui see kedagi veel peaks huvitama. Vangistatud 6. veebruaril Lõuna-Wales'is, oli ta 14. veebruaril pandud Newcastle'is laevale, mis sõitis Bergenisse, kust Sõrmus suundus Kristiaania kaudu Stockholmi. Siingi ei saanud ta olla kaua, järgmisel õhtul oli ta juba laeval, mis sõitis Soome suunas.⁹⁵

Seejuures ei reisinud Sõrmus üksinda, vaid koos kahe juudist rätsepaga, kes olid samuti Inglismaalt välja saadetud. Vähemalt üks neist kahest rätsepast, keda koos Sõrmusega Venemaale “komandeeriti”, äratas kaastunnet. Myer Hyman, küll Vene alam, oli sündinud 1881. aastal Berliinis (muide aasta, mil Aleksander II tapmisele järgnenud pogromide laine tagajärjel põgenesid juudid Venemaalt massiliselt läände), koolis oli ta käinud Ameerikas, 13-aastaselt naasnud sealt Euroopasse, õppinud Inglismaal rätsepaks ja olnud alates 1911. aastast Manchesteris rätsepate ametiühingu sekretär. 11. veebruaril oli ta oma kontorist kinni võetud ja politseijaoskonda viidud. Venemaal ei olnud ta oma elus kunagi olnud ja vene keelt ta ei osanud, Sõrmust ega Segalit, teist rätsepat, ta ei tundnud. 19. veebruaril, kui teda üle kuulati, avaldas ta soovi Rootsi jääda ja kutsuda ka pere sinna järele. Protokollistki öhkub meeleheidet. Aeg oli karm, arutama ei hakatud. 20. veebruari õhtul pandi temagi teistega koos laevale ja meeste reis jätkus.⁹⁶ Kui ta kas tee peal või kohe Venemaalt minema ei saanud, siis võib arvata, et varem või hiljem löödi ta Venemaal kui Lääne spioon maha. Kolmas mees, Poolas sündinud Mendel Segal, võttis asja rahulikumalt ega soovinud Rootsi jääda. Miks ta Inglismaalt välja saadeti, seda ta ei teadnud, arvas aga, et hirmust bolševismi ees.⁹⁷

⁹³ RA. Statens polisbyrå. Dossierer rörande utläningar, politiska ärendena, spioneri m.m.: person-dossierer. 1917–1918. F 1 A:10. Dossier nr. 345.

⁹⁴ H. Kõrvits. Eduard Sõrmus, Eesti Raamat, Tallinn, 1968, lk. 77–79.

⁹⁵ RA. Statens polisbyrå. Dossierer rörande utläningar, politiska ärenden, spioneri m.m.: person-dossierer. 1918–1919. F 1 A: 12. Dossier nr. 422.

⁹⁶ RA. Statens polisbyrå. Dossierer rörande utläningar, politiska ärenden, spioneri m.m.: person-dossierer. 1918–1919. F 1 A: 12. Dossier nr. 423.

⁹⁷ RA. Statens polisbyrå. Dossierer rörande utläningar, politiska ärenden, spioneri m.m.: person-dossierer. 1918–1919. F 1 A: 12. Dossier nr. 424. Mainitud ülekuulamistega samal päeval tehti veel üks kaudselt Eestit puudutav otsus – nimelt otsustati, kui tänapäevaseks öelda, mitte anda elamisluba Lepold Bernardtile, 14. aprillil 1890 Tartus sündinud *skomaskinsmontör*-ile. Tema isa Theodore olnud kodulinnas kingavabriku omanik, ema Lina, sünd. Hirscho-

witsch. Põhjus – Leopoldi kohta oli teada, et ta tundis elavat huvi punaste propaganda vastu. Toimiku andmeil lahkus noor Bernardt Rootsist 6. märtsil (RA. Statens polisbyrå. Dossierer rörande utläningar, politiska ärenden, spioneri m.m.: person-dossierer. 1918–1919. F 1 A: 12. Dossier nr. 429).

⁹⁸ RA. Statens polisbyrå, Korrespondensserien VPM, 1918–1930. E 3:4. Dossier nr. 1102.

⁹⁹ RA. Statens polisbyrå, Korrespondensserien VPM, 1917–1918. E 3: 3.

Lugu ei lõppenud viiuldaja ja rätsepate paigutamisega trassil Stockholm-Turu liikuva laeva kolmandasse klassi. Kuna neil puudusid edasisõiduks nii piletid kui ka vahendid piletite ostmiseks, siis ostis neile piletid Rootsi politsei. Nõukogudemaa tollane konsul Stockholmis, pahemsotsialistist Frederik Ström oli küll lubanud, et konsulaat heastab hiljem kulu, kuid ei olnud seda teinud ja nii soovis politsei 8. märtsil välisministeeriumilt, et see korvaks Sõrmuse, Segali ja Hymani sõiduraha.⁹⁸

1921. aasta 5. aprilli seisuga oli riigi politseibüroo andmetel Stockholmis 99 eestlast, kellest nelja viibimist Rootsis peeti ebasoovitavaks või kes olid erilise järelevalve all. Üks neist oli meile juba tuttav Arnold Posti, teine Eduard Herodes (sünd. 1878), seda sidemete pärast Arnold Orntlichiga, kolmas seesama Orntlich (sünd. 1889), sidemete pärast bolševikega, ja neljas – August Paal (sünd. 1893), samuti sidemete pärast bolševikega. Lätlasi elas Stockholmis 57 ja leedulasi 17, kuid nende seas ei olnud ühtegi ebasoovitavat või jälgimist vajavat isendit. 1457 soomlaste hulgas oli neid 49⁹⁹ ehk 3,6 protsenti. Eestlaste protsent oli pisut üle nelja, kui matemaatiliselt täpne olla. Neid oli suhteliselt kõige rohkem.

Kaido Jaanson **(1940)**

Lõpetanud Tartu Riikliku Ülikooli ajaloo erialal (1965), ajalookandidaat (1975).
TÜ ajaloo osakonna õppejõud 1972–1995, politoloogia osakonna juhataja ja professor 1995–2000, rahvusvaheliste suhete erakorraline dotsent alates 2001.
Peamine uurimisvaldkond: rahvusvahelised suhted Läänemere regioonis.